

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מג, תשנ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בין הסמנטיקה לשכנותיה

בעיות וכיוונים בחקר תורת המשמעים*

שתי משמעויות לכותרת המאמר. וכיוון שבמשמעויות אנו דנים, שתייהן רצויות לנו ובשתייהן נדון. האחת עניינה במה שמבדיל בין הסמנטיקה ובין שכנותיה: הפונטיקה, תורת הצורות, תורת התחביר, חקר השיח והסטיליסטיקה (חקר הסגנון). השנייה היא הדיון על הקשרים ההדוקים שראוי שיהיו בין הסמנטיקה לשכנותיה, ענפיה השונים של הבלשנות.

נפתח בהבדל בין הסמנטיקה לתחומים האחרים. הסמנטיקה עוסקת ביחסים שבין השפה ובין העולם. כיוון שכך הרי היא נושקת למדעים ולתחומי חקר אחרים, ניזונה מהם ומזינה אותם: הפסיכולוגיה ההכרנית וההתפתחותית, הפילוסופיה והלוגיקה, חקר הספרות והשירה ובמידת־מה גם הבלשנות החברתית והאנתרופולוגיה. כמו הפסיכולוגיה ההכרנית גם הסמנטיקה מתחקה אחר מושגים וקשרי מושגים ולפיכך על דרכי חשיבה והיסק. כמו הפילוסופיה והלוגיקה היא מעוניינת ביחס שבין המושגים לבין העולם ובתנאי האמת שעל פיהם מושגים ומלים חלים על העולם. ואין מדובר רק בעולם המוחש אלא גם בגוונים ובבני גוונים של רגש, מחשבה והפשטה. בהיות כל אלה ביטוי להתנהגות אנושית הם מציגים את העושר ואת הגיוון התרבותי העצום שבדרכי הסימון, הקידוד והפירוש של העולם שמבטאות הלשונות השונות.

אך דומה שעושרה של הסמנטיקה שמור כאן לרעתה. יש שהניחו שהמילון, היינו כלל המלים והמבעים שבשפה, הוא־הוא הסמנטיקה. ולא

* בימים אלה נסגר מעגל: לטביה, ארצו של משה ברייטברד, ושכנותיה ליטא ואסטוניה, צועדות צעדים עצמאיים ראשונים. רבים מיהודיהן עולים לארץ, ואחרים רואים שם הבטחה ותקווה לחיים חופשיים. בימים אלה ניכר שבעתניים גודלו של המעשה של משה ברייטברד וחבריו שחתרו להעמקת החינוך היהודי, העברי והציוני, עם שהם מקימים בריגה בשנת 1921 גימנסיון עברי, בצלו של איום הכחדה על שרידי תרבות ומורשת. ניצוץ החיבה לעברית ולחכמת ישראל טופח באהבה. הוא המשיך לחיות ולהפרות את התנועה הציונית ואת מערכת החינוך העברי, והגחלת הייתה לאש־תמיד של הוראת עברית ושל חיי עברית בארץ. הרצאת הדברים הזאת מוקדשת לזכרו של משה ברייטברד כביטוי של כבוד והוקרה.

היא. כשם שרשימת התפקידים התחביריים אינה התחביר, ורשימת ההגאים אינה הפונטיקה, כך אין רשימת מלים ומשמעיהם בגדר תורת משמעות. כענף בתוך הבלשנות צריכה הסמנטיקה להציע תאוריה **שתאיר ותסביר** את סבך היחסים שבין המלים ובין העולם ובין המלים לבין עצמן. הסמנטיקה צריכה להסביר כיצד ייתכנו כללים שיחולו על עושרו של הלקסיקון, על השונות התרבותית, על השימושים הייחודיים שעושה השירה במשמעויות ובריבוי משמעויות. עליה להבהיר את הבעיה הסבוכה של ייצוג מנטאלי המתבטא במלים, ועליה גם להראות כיצד כל מנגנון הקידוד והסימון הזה חשוף להשתנות בזמן. חוקרים שזיהו את הסמנטיקה עם האטימולוגיה, עם הניתוח הפילולוגי או עם רשימות של מעתקי משמעות לא הגיעו עד תכליתה.

הפונטיקה והתחביר זכו בדורנו לתורות ולבנות-תורות, לדיון מעמיק ולפולמוסים על ניסוחים של כללים ושל תאוריות, והתעורר העניין בחקר השיח ובחקר הטקסט ובפרגמטיקה. עתה ראויה גם הסמנטיקה שתתבע לעצמה מעמד דומה, ושתוליד אף היא תורות סמנטיות מדעיות. קשריה של הסמנטיקה עם המדעים והתחומים שמחוץ לבלשנות עשויים לסייע לה בהגדרת בעיות. קשריה עם שכנותיה בבלשנות עצמה אפשר שיציעו כיוונים לפתרון.

הקשרים בין הסמנטיקה לענפי הבלשנות האחרים

נדגים את הקשרים בין המשמעות לבין עניינים שונים מתחומי הבלשנות:

א. צורה, צליל והקשר

לכאורה יפים הצורה, הצליל וההקשר כדי לעמוד על משמעה של מלה סתומה, ואולם הדוגמה שלהלן תעיד, שעל אף החשיבות של יסודות אלו, לא תמיד יש בהן כדי להועיל. בהנחיות למערכה השנייה של מחזהו **גן הזובדבנים** מפרט צ'כוב את מראָה של זירת ההתרחשות. בתרגומו של שלונסקי אנו קוראים: "שדה, **בית תרפות** קטן, שנתעקם מרוב יושן ונעזב משכבר הימים בקרבתו באר...".

הביטוי **בית תרפות** לקוח מן המקורות (משנה עבודה זרה ב, ג). אך כיצד יתפרש אצל קורא עברי בן זמננו שאינו מכיר אותו? אין לפניו אלא צליל, צורה והקשר. הגורם השליט והמיידית מבין השלושה המציע את עצמו כסימן פיענוח הוא הצליל. שהרי קיים בעברית החדשה צליל קרוב ביותר השגור בלשונם של דוברים ישראלים ומבטא הוויה ישראלית, **בית תרבות**. אלא

ש"בית תרפות" לפניו ולא "בית תרבות". שמא תאמר הצורה עשויה להועיל: בית שנועד לעיסוקי תרבות הוא בית תרבות. מה יהיו עיסוקי **תרפות**, ישאל השואל, וינסה לגייס לעזרתו את ידיעתו במכלול הצורות והשורשים שבעברית. אפשר שמדובר בנטייתו של השרש ר-פ-י (ר-פ-ה)? אפשר שזהו בית-גן מעין סככת ישיבה שאפשר לנוח בה ולהתרפות? אפשר. ההקשר סובל פרשנות כזאת, אך אין הדברים יוצאים מכלל השערה דחוקה. בצר לו פונה הקורא אל האיור המלווה את המחזה והוא מגלה מבנה קטן, מט לנפול, שצלב מתנוסס עליו. והנה הפשר: שלונסקי, שלא כרוב קוראיו החדשים, אמון על המקורות ויודע את הקשר הנדיר בתפוצתו ובתצורתו של **תְּרָפִים לתְּרָפֹת** שבמסכת עבודה זרה. הוא מכנה בשם זה את מקום התפילה הכפרי שבירכתי גן הדובדבנים.

דוגמה נדירה זו מראה מה הם רובדי הפיענוח שזקק להם דובר השפה כשהוא בא לחשוף משמעות. אין לנתק משמע מצליל, מצורה ולא כל שכן מן ההקשר, המצמצם את אפשרויות הפיענוח על-פי חוקי ההצטרפות של המשמעים. מה הם אותם חוקי הצטרפות? לכך נידרש בהמשך הדברים.

ב. ההקשר והצירוף הכבול

מהי **יהדות**? **יהדות** היא מלה רב-ערכית. היא בעלת משמעויות אחדים שאינם מנותקים זה מזה. ההצטרפות ההרגלית היא שתבחין ביניהם: הביטוי "יהדות העולם" מציין קבוצת אנשים, הביטויים "ערכי היהדות" ו"מדעי היהדות" מציינים מושגים מופשטים של תוכן, ואילו "יהדות זמננו" משמעו כמעט כנקודת החיתוך ביניהם. בביטוי "ספק ביהדותו" נרמזת מערכת אמונות, מנהגים ואורח חיים. רב-המשמעות שבמלה מתפענחת בעזרת ההקשר שבו ארוג המושג שאנו מבקשים להבינו, ובעזרת העובדה שהמושג בא בדרך כלל בצירופים כבולים, קבועים ובלתי משתנים.

ג. תחביר, משלימים וגבולות ההרגל הלשוני

משלימי הפועל הם אמצעי להבחנה בין משמעויות שונים שלו. למשל: השיג את אחיו במירוץ, השיג את הדבר בשכלו, השיג לו גן או מטפלת או משרה, השיג קו פנוי בטלפון או השיג בטלפון את משרד האוצר. המשלימים התחביריים השונים וסימני ההצרכה שלהם מצביעים על הבדלי המשמעות בפועל הרב-ערכי. קשר הדדי זה בין התחביר לתורת המשמעות חשוב הוא, אך היקפו מוגבל. אם נבקש, כדרך לוגיקנים או סמנטיקאים, את גבולותיה או אפיוניה של קבוצת המשלימים, ניתקל בקושי: אפשר להשיג בשכל מחשבות וענייני חכמה, אפשר לעבור רץ במירוץ ולהשיג אותו (בלשון

הדיבור ובלשון הילדים). המושא העקיף "לי", "לו", המצטרף ל"השיג" מקשר אותנו אל "השיג" ואל "הישג יד": "משיגים" דבר-מה אחרי טרחה וחיפוש: דירה, עוזרת, קו פנוי, משרה אולי ציון טוב. מהי קבוצת הניתנים-להשגה? האם אפשר להשיג תינוק? מעריצים? לו קבענו שמדובר במה שנמצא לאדם במאמץ תמורת כסף, לא נמצאנו מסבירים את "השיג משרה" או את "השיג קו", שיש בהשגתם מן המאמץ אך אין בה עניין של כסף, ועדיין אין בידנו קו הגבול המוציא תינוק ומעריצים מכלל "השגה". הרי לפנינו דוגמה המראה שאפילו שיתוף הפעולה התחבירי-סמנטי אינו פותר את בעיית גבולות המשמעות, ואנחנו נאלצים להסתפק במניית ההרגלים הלשוניים ובהתקרבות לנוסחה אחידה שתסביר את קיומם של ההרגלים האלה או את הגיון המיון שביסודם. אמנם אין כאן שרירות לב גרידא, אך גם כלל סדור אין כאן.

ד. כתיב וידע חוץ-לשוני

בעברית הבלתי-מנוקדת של העיתונים נערמים על דרכו של הקורא קשיי פיענוח נוספים, ובייחוד נכון הדבר בכותרות שדרכן לצמצם ולחסוך במלות קישור. בעיתון צהריים מיום כ"ו באב תשנ"א אנו מוצאים כותרת: **ערפאת – וגובה הרף**. אל מה מרמזת הכותרת? אנו נדרשים לקשר את גובה הרף המשמש בקפיצה לגובה אל גבולות ההתאמצות הנדרשים מן הקופץ, ואז לַדְמוּת באופן מטאפורי את ערפאת, המובא לוועידה בין-לאומית בלי חשק רב, לקופץ לגובה שלא יוכל לעבור מעבר לגבול מסוים. כל זה בביטוי החסר, האליפטי, "גובה הרף". הקורא פותר את חידת הכותרת באמצעות היכרות עם הדמויות הפוליטיות הפועלות ועם עמדותיהן.

אך נתאר לעצמנו כותרת המבשרת: "חסון וגובה הרף" הפירוש המיידی החוץ-לשוני אינו מתעורר באותה קלות, וצורת הכתיב מוסיפה קושי על קושי: האם מדובר פה בגוֹבָה מְסִים? ומה עניין הֶרֶף [עין] או הציווי הֶרֶף [=הֶרֶפָה]? אצל הגוֹבָה הזה, מבוכת אי-ההצטרפות התחבירית נפתרת כאמור באמצעות ידיעה חוץ-לשונית, הידיעה שאיש ושמו ערפאת מתבקש לעבור מכשול, או באמצעות היכרות עם המטאפורה "גובה הרף".

ה. משמעות, הנגנה ופרגמאטיקה

דוגמה אחרונה תציג את האופן שבו תלויה המשמעות גם בגורם נוסף פרגמאטי, כלומר במטרת האמירה ולפיכך גם בהקשרה הריגושי המיוחד ובדרך הנגנתה. המלה **סיפורים** היא מלה תמימה הנוהגת לבוא בהקשרים אחדים, לרוב בתוך משפט או צירוף: "מספרי סיפורים", "סיפורים קצרים

מאת מספרים שונים" "סיפורי מעשיות" ועוד. והנה היא מופיעה בדיבור, בבידוד, באינטונאציה מתנגנת ומאריכה ובהטעמת-יתר של ההברה האחרונה: "סיפורים", או לעתים בכפל ההופעה: "סיפורים, סיפורים" – וכל כולה הבעת ספק. ההקשר וההנגנה מקנים למלה תפקיד חדש.

עד כאן סרטטנו קווים אחדים לתיאור התלות שבין משמעות לבין גורמים בלשניים אחרים: משלימים תחביריים, הנגנה, הקשר, כתיב, צליל, צורה, ונראה שיש בכך כדי להצביע על הצורך במחקר משולב. אין החקר הסמנטי פטור מלהצביע על חובו לענפי הבלשנות האחרים אלא שלסמנטיקה גם שיטות ודרכי חקר משלה.

כיווני חקר סמנטיים עצמאיים: שקיפות, שדות, מטאפורות

בפרק זה נצביע על קו האופק המצטייר לחוקר תורת המשמעות ועל הכלים הסמנטיים העומדים לרשותו. תהיה זו הצבעה ראשונית וכללית, מעין התוויית כיווני מחקר:

תו היכר מוזר יש לה למלה נושאת משמעות. מחד גיסא הרי היא סימן שרירותי לציון חפץ, פעולה, מצב, אירוע וכל כיוצא בהם. כל סימן אחר זולתה יפה כמותה, והראיה – קיומן של שפות אנוש רבות. אך מאידך גיסא שרירותיות זו של בחירת סימנים יפה רק לשלב ראשוני של תיאור השפה. מולה עולה מיד אפיון לא פחות חשוב של השפה כמערכת סימנים הקשורים ואחוזים זה בזה. קשר זה הוא לב לבה של תורת המשמעות ויש לו פנים אחדות. הסימנים הלשוניים הקשורים במערכת מתגלים, הן לדובר והן לחוקר, בדרגות שונות של "שקיפות". מהי שקיפות זאת? התשובה צריכה להינתן במחקר סמנטי מעמיק. ונרמז כאן רק על כיוונים אחדים.

במטאפורה "שקיפות סמנטית" אנו שומעים יכולת הבחנה וחדירה, ידיעה מיידית, קשרים ורמזים העוזרים להסביר את האופן שבו מלה נושאת את משמעותה. לעתים תהיה זו מערכת השורש שתחבר את הסימן הבודד אל מערכת גדולה ועתירת משמעות. במלה הרב-משמעית הוֹרָאָה, למשל, השורש י-ר-י (י-ר-ה) מחבר את המשמעים השונים אל המשמע הראשוני שעניינו הצבעה, ירייה, הולכה לכיוון מסוים, הנחיה בדרך, ולפיכך גם ציווי והקניית ידע.

שקיפות נתפסת כתכונה של הסימן הלשוני, אך היא מרמזת על מצב הידיעה של הדובר ושל החוקר, על יכולתם להבין את מקומה של המלה בתוך מערכת סימנים. המשקלים קובעים מקום ותבנית לשורש בתוך

המערכת ויש בהם לרוב ממד של שקיפות. בדוגמה שלנו: יסוד הגרימה והפעילות שבשם הוראה הגזור משם הפעולה של בניין הפעיל מקורו במשמעות הכמעט קבועה של בניין זה במערכת בנייני הפועל, משמעות של גרימה.

כפי שכבר הזכרנו, צירופים כבולים וסינטאגמות אף הם מגדילים את השקיפות. הם מצמצמים את ההקשרים האפשריים של הופעתה של מלה ומחברים אותה אל הקשר מוגדר. כזאת היא ההגבלה על צורת יחיד שיש ל"הוראה" בצירוף "עוסק בהוראה" (ולא ב"הוראות"), וכך גם בצירופים "הוראת המתמטיקה", "הוראת המדעים" ו"הוראה יחידנית" – לעולם ביחיד כפי שמתחייב מאופיו הכללי והמופשט של שם הפעולה. והנה בצירוף אחר, שדרגת כבילותו גבוהה "הוראת שעה" יכולה מלת "הוראה" להופיע ברבים. בכך היא מתנתקת משם הפעולה ומתקרבת אל מדור השמות – שמות של עצמים או של מצבים שיש להם צורת יחיד אבל גם צורת רבים טבעית ורגילה: "הוראות הכנה", "הוראות שימוש", "קיבלתי הוראות..." וכיוצא באלה. שקיפות יכולה אפוא להיות מוגדרת כמידת המיידיות והקלות שבה תיוחס משמעות לסימן. מיידיות זו קשורה ואחוזת בידיעות קודמות, ביכולת לשבץ את הסימן האחד במערכת הסימנים הקרובה אליו – בין קרבה של הרגלי כבילות והצטרפות, בין קרבה של קשרים מערכתיים פורמליים כקשרי שורש ומשקל. מושגי ה'משמעות' וה'שקיפות' ארוגים אפוא ושלובים בהבנת הלשון כמערכת הדוקה של סימנים.

מכאן הדרך קצרה אל חקר מערכות משמעות, היינו אל חקר השדות הסמנטיים. חקירתה של מלה יחידה בין כל קרובותיה בשדה הסמנטי חושפת קשרים עלומים של משמעות, מציבה גבולות להמרה ההדדית של מלים אלו תוך צמצום כמעט מוחלט של מושג הנרדפות. חקירת שדות סמנטיים מאפשרת לזהות קבוצות משמעות ותת-קבוצות של משמעות גם כשמדובר במושגים מופשטים ביותר, שהרי אף הם ערוכים בשדות, ואף על פי שחקר השדות שלהם קשה ורב מעקשים, תועלתו בצדו. ככל שהמושג שבמרכזו של השדה בעייתי יותר ורחוק מעצמים פשוטים שאפשר להצביע עליהם, השדה שלו חושף עוד ועוד קשרים פנימיים וסמויים מן העין ומגלה טח ממנגנון ההפשטה: לדוגמה: המושג "תכונה" הוא אטום ביותר, וההוראה שלו בעייתית. המתבקש להסביר מהי תכונה יסתפק לרוב במתן דוגמה: רגזנות, קור רוח, מסיסות, מוליכות חשמלית. אולם מה משותף לתכונות אלו, האנושיות והלא-אנושיות? השדה הסמנטי של המלה "תכונה"

מספק תשובה מורכבת ועשירה: אפיון בעזרת תכונות הוא דרך אפיון אחת מני רבות. "תכונה" מאפיינת דבר-מה בעזרת **ריבוי** (כגון רגזן מאוד, מסיס במידה רבה), להבדיל מ"מהות", "עצם" או "אופי", מלים מאותו שדה סמנטי המדגימות אפיון ללא ריבוי. "תכונה" מצביעה על אפיון **פנימי**, לעומת "תואר" או "צורה" שהם אפיונים חיצוניים. באפיון על-ידי תכונות יש יסוד של **משך** ואין בו כמעט יסוד של הערכה, שלא כמו ב"ערך" או "רמה".

תחום המשמעים מתגלה כרשת שקשריה הסבוכים מבקשים להיחשף. הביקורת קצרת הרוח שזכתה לה תורת רכיבי המשמעות היא מוקדמת ומוגזמת; רכיבים סמנטיים הם כלי רבי-ערך בעריכת שדה סמנטי, ותורת הרכיבים עדיין מחכה לתיאור ולטיהור.

נסיים בנושא המרתק והמוקשה ביותר בסמנטיקה, הוא חקר המטאפורה. אחד המכשירים רבי התועלת בחקר התחביר או הפונטיקה היא ידיעת הגבולות. ללא כל קושי יצביעו דוברי עברית על צירופים בלתי אפשריים שאינם חלק מאוצר הצירופים של שפתם. כל דובר של השפה יודע כי הצירוף ***"עם ללכת אני שושנה צריך"** הוא בלתי קביל, או בלתי דקדוקי. חוקרים נוהגים לסמן ביטוי מסוג זה בכוכבית. בדיקת הצירופים שאינם קבילים מסייעת רבות לניסוח החוק שמאחורי הצירוף הדקדוקי **הַפֶּשֶׁר**, שהרי **"מכלל לאו אתה שומע הן"**. אולם המכשיר המובהק הזה אינו עומד לרשותו של חוקר הסמנטיקה. כשהוא בא לבדוק את גבולות ההצטרפות של משמעים, הוא מגלה להוותו שהמנגנון המטאפורי מטהר כמעט כל זרות ומאפשר קבלתם של צירופים **'בלתי הגיוניים'** ו**'בלתי אפשריים'** תחת הכותרת **"מטאפורי, שירי"**. גם הקורא הפשוט, שאינו אמוץ על מחקרים מסועפים, יקבל ויבין לאחר שניות של היסוס ותמיהה צירופים מוזרים כגון **"כל גופו בהה אליה מאובן"** (יהושע קנז) או **"פֶּה יקומי, עמוק ושוקק"** (דוד גרוסמן). מנגנוני פירוש וריכוך מתעוררים אצלו ומאפשרים הבנה של הצירופים המוזרים האלה שיופיים דווקא במוזרותם ובחדשנותם. משימה גדולה עומדת בפני הסמנטיקאי להסביר כיצד פועל המנגנון של מתן המשמעות במטאפורות יום-יומיות כגון **"פירורי מידע"** ובמטאפורות שיריות וחדשניות כמו **"עכבר נישואיו המשוטט על שטיחי הכרמל"** (אגי משעול). תאוריה סמנטית כוללת חייבת לכלול בתוך הסבריה גם את תופעת המטאפורה ה'מותחת' את אפשרות המשמעותיות עד ללא גבול. האומנם יש גבול למשמעותיות? הרי לפנינו שאלה נוספת ובלתי תורה שבעלי תורות. משמעות צריכים להידרש אליה.